

Gespierde zielen

DE VERLICHTING ONZER EEUW.

Een aap stak, in zyn vaderland,
Des nachts een cederhaag in brand,
En zette een lagchend aangezigt,
Toen alles rondom was verlicht,
En riep: zie eens wat ik vermag!
Ik, ik verander nacht in dag.
Zyn broederschap, met hem verheugd,
Riep mede, in uitgelaten vreugd:
Dat is eerst heerlyk! welk een glans!
Lang, lang levee onze broeder Hans!
Aap Hans is eer en glorie waard:
Hy heeft het rondom opgeklaard.

J. Lublink

‘Werkelooze deugd grenst zeer na aan ondeugd.’

J. Lublink, redevoering 30 juli 1799 ter gelegenheid
van de installatie van de nieuwe Nationale Vergadering.

Ons gehele morele besef dient ertoe om ons als mensgroep te laten samenwerken.
Vincent Icke, *de Volkskrant*, 18 februari 2019.

Gespierde zielen

Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid,
sociabiliteit en welzijnspolitiek in de achttiende eeuw

COR DE VRIES

Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij steun van de Koninklijke Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, de Stichting Vaderlandsch Fonds ter aanmoediging van 's-Lands Zeedienst, het dr.Hendrik Mullerfonds, de Stichting Daendels en de dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting.

Afbeeldingen op het omslag: J.F.A. Tischbein, portret van Johannes Lublink junior (1736-1816), filosoof, letterkundige en staatsman. Pendant van portret Cornelia Rijdenius. Vervaardigd tussen 1790 en 1795. Collectie Rijksmuseum.

ISBN 978 90 8704 841 9

© 2020 Cor de Vries
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak en omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	9
1 Het onderzoek	11
1.1 Historische achtergrondschets	13
1.2 De onderzoeksvragen	14
1.3 Uitgangspunten	14
1.4 Lublink in de historiografie van de letterkunde	15
1.5 Lublink in de genootschaphistoriografie	20
1.6 Lublink in de politieke historiografie	23
1.7 Het emotie-historisch perspectief	25
1.8 Bronnen	27
1.9 Opbouw onderzoek	31
2 Johannes Lublink junior, biografische schets	32
2.1 Een 'ongestadig' ventje	32
2.2 Lublink de jonge wordt 'Vader' Lublink	45
3 Gevoelens, de springveer onzer werkwys	51
3.1 Een 'nieuw hart en een nieuwe geest'	51
3.2 De gevoelsethiek: 'Het verbeteren van ons hart, van onze wil, is de groote taak'	56
3.3 Weerstand tegen de gevoelsethiek	62
3.4 De politieke lading van de gevoelsethiek	70
3.5 De verbeeldingskracht als middel: 'Gevoel zyn jammer angst en smart'	73
3.5.1 Gevoelens in de mortuaire letterkunde: 'Ontwaak, mijn hart! Ontwaak!'	78
3.5.2 Gevoelens in de briefroman: leerschool van het 'mededogen'	86
3.5.3 Gevoelens in het kerklied: 'Algemeene Menschenliefde'	92
3.6 Conclusie	96

4	Genootschappen als middel: het organiseren van maatschappelijke betrokkenheid	98
4.1	Introductie	98
4.2	Het doel van de genootschapscultuur: 'nut der Maatschappij en wezenlyk geluk'	104
4.3	Het genootschap Diligentiae Omnia	107
4.3.1	Lid-bestuurder van 1765-1772: organisatie en ontwikkeling	107
4.3.2	Werken 'tot welzijn van het algemeen'	113
4.3.3	Conclusie	116
4.4	Concordia et Libertate	117
4.4.1	Lid-bestuurder van 1767-1806: organisatie en ontwikkeling	117
4.4.2	Werken 'tot welzijn van het algemeen'	120
4.4.3	Patriots activisme	131
4.4.4	Conclusie	134
4.5	Libertate et Concordia	135
4.5.1	Lid-bestuurder van 1766-1806: organisatie en ontwikkeling	135
4.5.2	Werken 'tot welzijn van het algemeen'	138
4.5.3	Patriots activisme	143
4.5.4	Conclusie	144
4.6	De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen	145
4.6.1	Bestuurslid van 1767-1816: organisatie en ontwikkeling	145
4.6.2	Werken 'tot welzijn van het algemeen'	151
4.6.3	Patriots activisme	154
4.6.4	Conclusie	156
4.7	De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen	157
4.7.1	Bestuurslid 1778-1784: organisatie en ontwikkeling	157
4.7.2	Werken 'tot welzijn van het algemeen'	164
4.7.3	Patriots activisme	171
4.7.4	Conclusie	172
4.8	Het Vaderlandsch Fonds-Kweekschool voor de Zeevaart	174
4.8.1	Bestuurslid van 1785-1816: organisatie en ontwikkeling	174
4.8.2	Werken 'tot welzijn van het algemeen'	177
4.8.3	Patriots activisme	181
4.8.4	Conclusie	183
4.9	Besluit	183
5	Welzijnsidealen in het politiek-revolutionair proces	188
5.1	De wervende kracht van oude begrippen	188
5.2	Verschillende welzijnsidealen	189
5.3	Het politiek patriottisme van Johannes Lublink	195
5.4	Het menslievende welzijnsideaal in de restauratie	203

5.5	Lublinks genootschappen in de Bataafse Revolutie	210
5.6	Conclusie	214
6	Van gevoelsethiek naar gevoelspolitiek	216
6.1	‘Laat rechtvaardigheid, billijkheid en menslievendheid het begin en het einde van onze handelingen en besluiten wezen.’	216
6.2	De politieke functies van Johannes Lublink	221
6.3	Het welzijnsideaal in de grondwet: ‘doe aan anderen, ten allen tyde, zoo veel goeds, als gy in gelyke omstandigheden van hun zoudt wenschen te ontvangen.’	226
6.4	Het commissiewerk	233
6.4.1	Commissies in dienst van de staats- en natievorming	234
6.4.2	De scheiding van kerk en staat: ‘een zaak van het uiterste gewigt, en van den dringendsten nood voor het lieve Vaderland’	239
6.4.3	Onderwijs: ‘de moeder van vryheid en onafhangelykheid’	244
6.4.3.1	Resultaat	250
6.4.4	Volksgezondheid	251
6.4.5	‘Armbezorger voor de Bataafsche Republiek’	253
6.4.5.1	Resultaat	257
6.4.6	Economie: ‘voor den roem en het welzijn van het Bataafsche volk!’	259
6.5	Redevoeringen die aller gemoederen tot de hoogste gevoeligheid stemmen	262
6.6	Conclusie	271
7	Slotbeschouwing: ‘werkeloze deugd grenst zeer na aan ondeugd’	274
	Summary	280
	Nawoord	283
	Bijlagen	
	<i>De onderstaande bijlagen zijn te raadplegen via de digitale versie van dit proefschrift in het proefschriftoverzicht (DARE) op de site van de Universiteitsbibliotheek VU (UBVU).</i>	
Bijlage 1	Overzicht persoonlijk netwerk Johannes Lublink, samengesteld op twee of meer overeenkomsten in genootschap en/of deelname aan Bataafse politiek	
Bijlage 2	Diligentiae Omnia (1765-1787) alle leden	
Bijlage 3	Directie Maatschappij tot Redding van Drenkelingen gedurende Lublinks deelname (1767-1800)	
Bijlage 4	Leden Concordia et Libertate gedurende Lublinks deelname in chronologische volgorde (1766-1800)	

Bijlage 5	Leden Libertate et Concordia, in chronologische volgorde (1734-1800)
Bijlage 6a	Leden dagelijks bestuur Hollandse Maatschappij van Wetenschappen in de periode van Lublinks deelname (1775-1780)
Bijlage 6b	Directie Oeconomische Tak departement Amsterdam in de periode van Lublinks deelname (1778-1784)
Bijlage 7	Commissarissen Vaderlands Fonds Kweekschool voor de Zeevaart departement Amsterdam, chronologisch weergegeven (1782-1795)
Bijlage 8	Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787 in de genootschappen waarvan Lublink deel uitmaakte
Bijlage 9	Leden van genootschappen in de volksvertegenwoordiging (1796-1805)
Bijlage 10a	De stadsbestuurders met een genootschapsachtergrond die in 1795 op eigen initiatief het bestuur van Amsterdam overnamen
Bijlage 10b	Voorbereidende revolutionaire commissies Amsterdam 1794

Bronnen en literatuur

Bibliografie Johannes Lublink	285
Primaire bronnen	285
Secundaire bronnen	291

Index

318

Voorwoord

Dit boek gaat over de manier waarop Johannes Lublink (1736-1816) in de achttiende eeuw, het tijdperk van de Verlichting, gevoelens gebruikte om tot een betere samenleving te komen. Hij geldt als een toonaangevende vertegenwoordiger van een groter collectief dat in de tweede helft van de achttiende eeuw praktische initiatieven nam om de samenleving rechtvaardiger, menselijker en gelukkiger te maken. In zijn eigen tijd was hij een beroemd letterkundige, toonaangevend in de genootschapscultuur en een invloedrijk politicus. Bij zijn overlijden werd hij beschreven als een belangrijk 'zelfdenker', een 'oorspronkelijk vernuft', een Nederlandse tegenhanger van de Franse *philosophe*.

Zijn publieke leven kenmerkte zich door een enorme diversiteit aan activiteiten. Hij beoefende een groot aantal letterkundige genres, variërend van kerkhofliteratuur tot verhandelingen, waarin hij uiteenlopende onderwerpen behandelde. In de genootschapscultuur zette hij zich in voor de verbetering van het maatschappelijk welzijn, zoals het redden van drenkelingen en het verbeteren van economische welvaart, maar ook voor opvoeding, onderwijs en het geestelijk welzijn van de samenleving. Als politicus in de Bataafse Republiek zette hij zich onder meer in voor de scheiding van kerk en staat, de verbetering van de armenzorg en de oprichting van een systeem van gratis nationaal onderwijs.

Met zijn publieke activiteiten stond hij aan de basis van de moderne *civil society*, de samenleving waarin de burgerij zelf de verantwoordelijkheid heeft voor het functioneren van de samenleving. Johannes Lublink, Jan voor intimi, was duidelijk een man van de Verlichting. Door Lublinks leven en werk in onderlinge samenhang en in een cultuurhistorische context te onderzoeken, wilde ik zicht krijgen op zijn betekenis en zijn ideologische drijfveren. Deze studie is dus geen chronologische weergave van zijn leven en werk, maar een onderzoek naar de betekenis daarvan. Daarmee bevindt deze dissertatie zich op het snijvlak van biografie, cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis.

In het collectief geheugen van Nederland is Johannes Lublink een onbekende. Over zijn politieke en sociaal-maatschappelijke betekenis is nog maar nauwelijks iets geschreven. Alleen een kleine groep ingewijden kent zijn betekenis voor de culturele ontwikkelingen van de periode. Dat is jammer, want hij speelde een belangrijke rol binnen een collectief van ontwikkelde burgers dat zich in de tweede helft van de achttiende eeuw inzette om het geconstateerde economische, maatschappelijke en politieke verval van het land, om te buigen naar een nieuwe periode van voorspoed. Deze studie, wil aan de hand van het leven en werk van Johannes Lublink, laten zien op welke manier een

burgerlijk collectief in de tweede helft van de achttiende eeuw het initiatief nam om de samenleving te verbeteren en aan te passen aan de eisen van de Verlichting. Vanwege zijn toonaangevende rol in dit collectief is Lublink de ideale casus om deze groep burgers te portretteren. Na een mislukte Patriotse Revolutie in 1787, slaagde deze groep erin tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) de bestuursverantwoordelijkheid over te nemen van de oude politieke elite. Deze revolutionairen zouden het land ingrijpend veranderen en initiatieven ontwikkelen die hun tijd soms ver vooruit waren.

In dit onderzoek hanteer ik een emotie-historisch perspectief. Dat betekent dat ik Lublinks leven en werk bestudeer vanuit het idee dat gevoelens daarin een belangrijke rol hebben gespeeld. Als titel voor dit onderzoek heb ik 'Gespierde Zielen' gekozen. Met die uitdrukking verwijst Lublink naar de vastberadenheid en opofferingsgezindheid die volgens hem nodig zijn om een boodschap van menslievendheid uit te dragen en naar de praktijk te vertalen. In de eerste democratisch verkozen volksvertegenwoordiging van Nederland herkende hij deze inspiratiebron bij zijn mede-volksvertegenwoordigers:

Groote vernuften, sterk gespierde zielen, (als ik ze eens zo noemen mag) hebben ook sterke hartstochten, indien 'er maar geen ander roersel plaatsheeft dan geheel zuivere onverdachte zugt voor 't waare Volksbelang ...¹

1 *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering 1* (1796) 594

Het onderzoek

1 Historische achtergrondschets

Johannes Lublink (1736-1816) werd geboren in een welgestelde Amsterdamse koopmansfamilie. De Nederlandse Republiek was in de tweede helft van de achttiende eeuw nog steeds welvarend, maar toch constateerden velen overal economisch en politiek verval. Achteraf gezien ging het om een relatieve achteruitgang, omdat andere landen juist in betekenis toenamen.¹

Het land telde rond de 1.8 miljoen inwoners, die voor het grootste gedeelte in een stad of dorp woonden, met name in het dichtbevolkte Holland. Het land had een federatieve structuur waarin een aantal soevereine provincies samen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vormden. Deze structuur maakte besluitvorming lastig. Van nationale politiek was nauwelijks sprake. In het landsbestuur was de provincie Holland dominant en binnen die provincie was Amsterdam, de stad van Lublink, met 200.000 inwoners de grootste en invloedrijkste stad. De macht lag in handen van een relatief gesloten regentenklasse. Corruptie en zelfverrijking lagen op de loer.

De gereformeerde kerk was het bevoorrechte geloof en alleen gereformeerden, ongeveer de helft van de bevolking, kwamen in aanmerking voor een bestuursfunctie. Lublink was luthers en dat betekende dat hij lid was van een van de dissenterse geloofsgroepen die in de praktijk met diverse vormen van achterstelling te maken hadden. Zo betaalden niet-gereformeerden mee aan het salaris van de gereformeerde predikanten, terwijl zij voor de kosten van de eigen voorgangers opdraaiden.

In de Nederlandse samenleving bestonden er weliswaar sociale spanningen, maar in het openbaar klonk er weinig kritiek op de manier waarop het land werd bestuurd. Tot een landelijke uitbarsting van sociale onrust kwam het tijdens het zogenaamde Doelistenoproer van 1748 toen de burgerij meer invloed op het stads- en landsbestuur eiste.²

1 Algemeen wordt aangenomen dat Nederland op economisch gebied ergens tussen 1780 en 1800 door Engeland werd ingehaald. Zie daarvoor: J. Luiten van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 41. Over de positie van het land in internationale context bijvoorbeeld: J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995); M. Jacob en W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca, New York 1992).

2 I. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973) 70.

Dat oproer zette bij een gedeelte van de culturele elite een proces van maatschappelijke bewustwording in gang. Eerst in bedekte termen, maar later in steeds fellere bewoordingen klonk er vanuit die groep kritiek op verschillende beperkingen van de burgerlijke of religieuze vrijheden. Johannes Lublink hield zich daarin, niet afzijdig.

Tijdens en na de desastreuze verlopen Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) werd het besef sterker dat er op politiek gebied veranderingen nodig waren om het land aan de moderne tijd aan te passen. Veranderingsgezinde burgers begonnen zich te verenigen om over die aanpassingen te discussiëren. Daaruit ontstond een politieke beweging die later de patriottenbeweging is genoemd. Die veranderingsgezinde burgers werden ondersteund door vrijkorpsen en exercitiegenootschappen die met wapens de eis voor veranderingen ondersteunden. In 1786 wist deze patriotse factie in een aantal steden de samenstelling van het bestuur te veranderen.³ Willem V werd gedwongen zijn positie als stadhouder op te geven en verliet 's-Gravenhage. Na de vernederende aanhouding bij Goejanvervellesluis op 28 juni 1787, vroeg zijn echtgenote, de Pruisische prinses Wilhelmina, haar broer Frederik Wilhelm II, koning van Pruisen, de opstand van de patriotten te onderdrukken. In het najaar werden de patriotse vrijwilligerslegertjes verslagen. De oude situatie werd hersteld, de gewapende tak van de patriotten werd ontbonden, de felste patriotten werden gestraft en duizenden patriotten vluchtten naar het buitenland. In de restauratieperiode die nu volgde kwam het openlijke streven naar politieke vernieuwing nagenoeg tot stilstand.

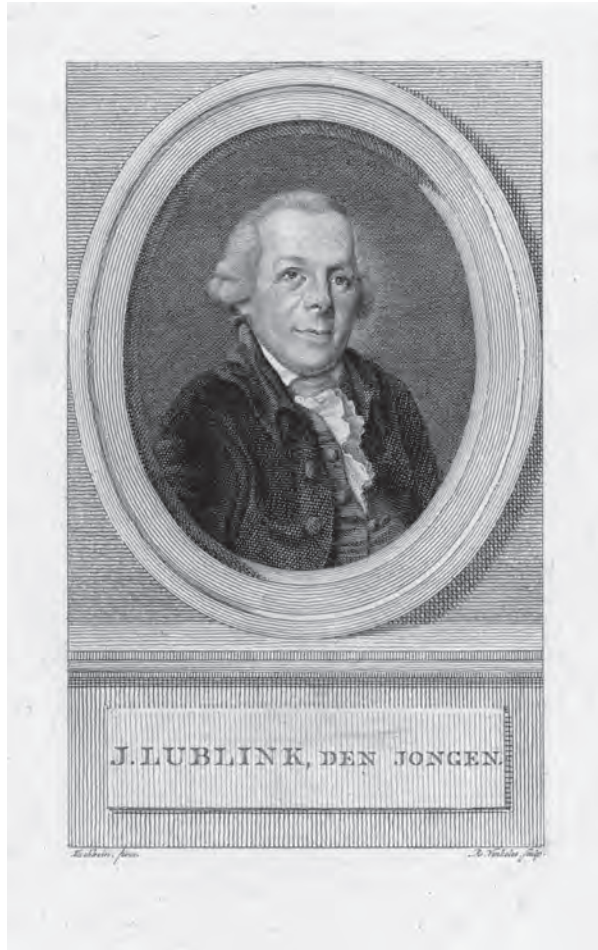
In 1789 brak in Frankrijk een revolutie uit die ook voor Nederland grote gevolgen zou hebben. De Franse legers trokken in 1795 het land binnen en dwongen Willem V naar Engeland te vluchten. De Fransen presenteerden zich aan het Nederlandse volk als helpers bij de totstandkoming van een nieuwe staat die de Bataafse Republiek (1795-1806) zou gaan heten. De Bataafse revolutionairen kregen in 1795 als 'zusterrepubliek' van de Fransen de mogelijkheid de samenleving volgens eigen idealen op te bouwen. Nagenoeg zonder bloedvergieten was de oude regentenklasse vervangen door een nieuwe bestuurslaag die, voor het eerst in de geschiedenis van Nederland, democratische verkiezingen uitschreef. Johannes Lublink werd een van die nieuwe volksvertegenwoordigers en hij zou tot 1805 in de politiek actief blijven. In deze periode stelden de Bataafse revolutionairen alles in het werk om hun ideeën te realiseren, maar de internationale situatie, de economische achteruitgang, de constante oorlogsdreiging en een interne verdeeldheid, maakten de uitvoering van beleid niet eenvoudig. Toch hebben de Bataafse revolutionairen veel tot stand gebracht en het fundament van een nieuw Nederland gelegd. In 1806 werd het land omgedoopt tot het Koninkrijk Holland (1806-1810), waarin Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte, het beleid van de Bataafse revolutionairen trachtte voort te zetten. In 1810 werd het land deel van Frankrijk. Uiteindelijk werd Napoleon in 1813 verslagen en keerde de zoon van Willem V, die zich koning Willem I van Nederland zou noemen, terug op de troon van Lodewijk Napoleon.

3 Een factie is een informeel netwerk dat zich groepeerd rondom een incidenteel strijdpunt. Een factie handelt niet vanuit een ideologie of partijprogramma. Zie daarvoor B. Tromp, *De Wetenschap der Politiek* (Amsterdam 1993).

1.2 De onderzoeksvragen

De tweede helft van de achttiende eeuw was een periode waarin een gedeelte van de culturele elite naar ingrijpende sociaal-maatschappelijke en politieke veranderingen streefde. Met zijn publieke werkzaamheden als letterkundige, genootschapsman en politicus heeft Lublink daaraan belangrijke bijdragen geleverd. De hoofdvraag van mijn onderzoek betreft het ideologische verband tussen deze publieke activiteiten. Op het eerste gezicht lijken ze weinig raakvlakken te hebben en in de studie van de achttiende eeuw in Nederland zijn deze drie publieke domeinen dan ook zelden in hun onderlinge samenhang bestudeerd.

De eerste deelvraag betreft het verband tussen Lublinks letterkundige werk en zijn maatschappelijke en politieke betrokkenheid. Bekend is dat gevoelens en gevoeligheid in zijn letterkundige werk een grote rol speelden. Dat de aandacht voor gevoelens en gevoeligheid in de letterkunde van de Verlichting ook een maatschappelijke en politieke dimensie heeft gehad, is pas sinds kort onderwerp van studie. Een tweede deelvraag

Afb. 1 Portret van de schrijver Johannes Lublink de Jonge door Reinier Vinkeles (1796), naar portret door J.F.A. Tischbein. Prent gebruikt als boekillustratie in: Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie, (...) ten verfolge van Wagenaars Vaderlandsche historie* (Amsterdam 1786-1809). Collectie Rijksmuseum.

betreft de drijfveren achter zijn deelname aan de genootschapscultuur. Lublink was bovengemiddeld betrokken bij de ontwikkeling van de genootschapscultuur die halverwege de achttiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Binnen die genootschapscultuur viel hij op als iemand die bergen werk verzette en anderen inspireerde om hetzelfde te doen. In deze studie wil ik erachter komen op welke manier Lublink die genootschapscultuur heeft gebruikt om een achterban te organiseren.

De derde deelvraag betreft de rol van zijn ideologie in de revolutieperiode waarin het land terechtkwam na de nederlaag in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Ik wil achterhalen in hoeverre Lublink en zijn genootschappen betrokken zijn geweest bij de ingrijpende politieke ontwikkelingen in de periode. Daaraan gekoppeld onderzoek ik op welke terreinen Lublink zijn ideologie ten tijde van de Bataafse Republiek (1795-1806) naar de realiteit vertaalde en tegen welke problemen hij daarbij aanliep.

1.3 Uitgangspunten

In deze studie bestudeer ik Johannes Lublink junior in de cultuurhistorische en maatschappelijke context van een periode die in zijn eigen tijd al beschreven werd als een tijdperk van Verlichting. Lublink heeft zich gepresenteerd als een representant van de gevoelige Verlichting en door zijn leven en werk vanuit een emotioneel-historisch perspectief te bestuderen, wil ik een kant van de achttiende eeuw belichten die in de Nederlandse geschiedschrijving nog maar weinig aan bod is geweest. Hij kan als voorbeeld gelden voor een grotere groep gelijkgestemden die het Nederlandse culturele, maatschappelijke en culturele leven ingrijpend heeft beïnvloed.⁴

Daarbij concentreer ik mij vooral op het onderzoek naar zijn publieke activiteiten. Lublink was actief in de letterkunde, de genootschappen en de politiek. In eerdere studies is hij getypeerd als iemand die het voorbeeld gaf in de ontwikkeling van een nieuw burgerschapsideaal, het ideaal van de 'moreel-cognitief' ontwikkelde burger. In de historiografie van de achttiende eeuw is de periode waarin Lublink actief was, beschreven als een tijdperk waarin de *civic culture* overging naar een *civil society*, dat wil zeggen van een maatschappij waarin de 'maatschappelijke middenklasse', de burgerij, zich vooral cultureel profileerde, naar een maatschappij waarin de burgerij zelf de verantwoording voor het functioneren van de samenleving op zich nam. Met het uitroepen van de Bataafse Republiek in 1795 kreeg die overgang een organisatievorm. In dit overgangsproces hanteerden burgers als Lublink de strategie van het *common interest*, het gemeenschappelijke belang bij het herstel van het in verval geraakte vaderland. De begrippen verdraagzaamheid, tolerantie en vrijheid speelden in die strategie een cruciale rol. In wat later 'de genootschapscultuur

4 Ik baseer me hier op de inleiding van B. de Haan en H. Renders, *Theoretical Discussions of Biography: Approaches From History, Microhistory, and Life Writing* (Lewiston 2013); Over het belang van mijn benadering: R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde (eds.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002); H. Renders en G. Voerman (eds.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).